

Entre la multifuncionalitat i la legitimitat social de l'agricultura: un estat de la qüestió

Sandra Ricart Casadevall

Universitat de Girona. Departament de Geografia

sandra.ricart@udg.edu

Recepció: gener de 2015
Acceptació: abril de 2015

Resum

Al llarg de les darreres dècades i de forma progressiva s'ha intensificat l'atenció científica i la mobilització social al voltant del rol de l'agricultura en l'ús i la gestió dels béns comuns. En aquest context, s'ha apostat pel caràcter multifuncional de l'agricultura com a enfocament capaç d'integrar la funció productiva amb les funcions ambientals, patrimonials o paisatgístiques de la seva pràctica. Aquest article té per objectiu endinsar-se en el debat existent al voltant de la multifuncionalitat de l'agricultura i la seva legitimitat social com a mecanisme de gestió territorial dels béns comuns. Per fer-ho, es duu a terme, en primer lloc, una revisió de la literatura científica que ha tractat aquesta qüestió per, tot seguit, analitzar, a partir del buidatge dels informes de l'Eurobaròmetre, quins són els vincles existents entre la multifuncionalitat, la sostenibilitat de l'agricultura i la seva legitimitat social.

Paraules clau: agricultura; multifuncionalitat; societat; Eurobaròmetre; Europa.

Resumen. *Entre la multifuncionalidad y la legitimidad social de la agricultura: un estado de la cuestión*

En las décadas precedentes y de forma progresiva en los últimos años se ha intensificado la atención científica y la movilización social en torno al rol de la agricultura en el uso y la gestión de los bienes comunes. En este contexto, se viene apostando por el carácter multifuncional de la agricultura como enfoque capaz de integrar su función productiva con las funciones ambientales, patrimoniales o paisajísticas de su práctica. Este artículo tiene por objetivo adentrarse en el debate existente en torno a la multifuncionalidad de la agricultura y su legitimación social como mecanismo de gestión territorial de los bienes comunes. Con ello, se lleva a cabo, en primer lugar, una revisión de la literatura científica que ha tratado esta cuestión para, a continuación, analizar mediante el vaciado de los informes del Eurobarómetro, cuáles son los vínculos existentes entre la multifuncionalidad, la sostenibilidad de la agricultura y su legitimación social.

Palabras clave: agricultura; multifuncionalidad; sociedad; Eurobarómetro; Europa.

Résumé. *Entre la multifonctionnalité et la légitimité sociale de l'agriculture : état de la question*

Au cours des dernières décennies, on a assisté à une intensification progressive de l'attention scientifique et de la mobilisation sociale autour du rôle de l'agriculture dans l'utilisation et la gestion des ressources communes. Dans ce contexte, on envisage la multifonctionnalité de l'agriculture en tant qu'approche capable d'intégrer la fonction productive de l'agriculture avec des fonctions environnementales, patrimoniales et paysagistiques. Cet article vise à approfondir le débat actuel sur la multifonctionnalité de l'agriculture et sur sa légitimité sociale comme mécanisme de gestion territoriale des communes. A cet effet, nous avons passé en revue la littérature scientifique qui traitait de cette question, puis nous avons analysé, à partir des rapports de l'Eurobaromètre, quels sont les liens existant entre la multifonctionnalité, la durabilité de l'agriculture et sa légitimité sociale.

Mots-clés: agriculture; multifonctionnalité; société; Eurobaromètre; Europe.

Abstract. *Between the multifunctionality and the social legitimacy of agriculture: An overview*

Over the past few decades, scientific attention and social mobilization regarding the role of agriculture in the use and management of the commons has gradually intensified. In this context, the multifunctionality of agriculture is increasingly considered as an approach able to integrate the productive function of agriculture with its environmental, heritage and landscape functions. This article aims to deepen the existing debate about the multifunctionality of agriculture and its social legitimacy as a mechanism for territorial management of the commons. For this purpose, we first conduct a review of the scientific literature and, secondly, use Eurobarometer reports to analyze the existing links between multifunctionality, sustainability of agriculture and its social legitimacy.

Keywords: agriculture; multifunctionality; society; Eurobarometer; Europe.

Sumari

Introducció	Entre la multifuncionalitat i la sostenibilitat: el balanç de l'Eurobaròmetre
La multifuncionalitat de l'agricultura: del concepte a la crítica	Consideracions finals
La interpretació europea de la multifuncionalitat: alguns exemples	Referències bibliogràfiques

Introducció

En els darrers cinquanta anys el medi ambient ha passat de ser un aspecte col·lateral en les preocupacions de la societat i en el contingut de les polítiques públiques a ocupar un lloc preferent en ambdós escenaris (Gorman *et al.* 2001; Farmar-Bowers i Lane, 2009). De retruc, la gestió dels béns comuns ha influït, progressivament, en les formes d'organització de les societats modernes, de manera que la seva defensa i preservació ha esdevingut un nou símbol d'identitat de certs grups socials (Falkenmark *et al.*, 2007; Wittman, 2009).

Seguint aquesta pauta, s'ha passat de la *problemàtica* a la *preocupació* ambiental, tot definint un espai de debat i/o conflicte on conflueixen interessos diversos i es manifesten ideologies i sistemes de valors sovint contraposats (Rockström *et al.*, 2010). En paral·lel, l'atenció científica i la mobilització social s'ha focalitzat en els usos de l'aigua i, de forma especial, al voltant del seu aprofitament principal: l'agricultura (Blackstock *et al.*, 2010; Barnes *et al.* 2011), la qual ha esdevingut protagonista d'un debat que en qüestiona els límits socials, econòmics, ambientals i territorials i en motiva canvis de política¹ (Horlings i Marsden, 2011; Özerol, 2012). Així, molts dels factors que originalment n'han impulsat el desenvolupament —producció alimentària, assentament de la població, dinamització de la matriu rural— resten plenament vigents mentre s'entreu un equilibri complex amb la seguretat alimentària, la incertesa climàtica, les externalitats negatives sobre els ecosistemes o la seva mateixa legitimitació social (Brussaard *et al.*, 2010; Turrall *et al.*, 2010).

Un dels aspectes que denota un major acord entre els estudiosos des de la dècada de 1960 és que l'agricultura es troba en un període de canvi sense precedents que requereix la seva adaptació constant (Wilson, 2007; McMichael, 2011). Una dinàmica focalitzada en la reconciliació entre l'agricultura productiva i la visió sostenibilista que reclama una major integració de les premisses ambientals (Tilman *et al.*, 2002; Robertson i Swinton, 2005; Greiner *et al.* 2009). En aquest sentit, autors com Burton (2004) han definit el productivisme agrícola com la intensificació de la política i la pràctica agrícola seguint la maximització en la producció de béns agrícoles i manufacturats. Així, no es descriu tan sols un estil d'agricultura sinó també el nivell de suport institucional a la producció agrícola a través de subsidis, la garantia de preus estables i l'augment de les polítiques proteccionistes (Argent, 2002). Per autors com Bjorkhaug i Richards (2008), la intensificació de la producció requereix, tanmateix, una aplicació cada vegada més important d'insums agrícoles (bàsicament d'origen químic) així com maquinària i pràctiques de gestió de tipus fordista orientades a l'obtenció del màxim rendiment i benefici, en detriment de la qualitat ambiental de l'entorn.

La crisi agrícola de la dècada de 1980, focalitzada en els elevats costos de les matèries primeres, la sobreproducció agrícola i la degradació ambiental i paisatgística, però, han facilitat la promoció de mesures que han revertit les externalitats negatives de la pràctica agrícola intensiva (Walford, 2003; Evans *et al.* 2002). Fins llavors l'agricultor era vist com un agent nociu per al medi

1. Des d'instàncies polítiques d'escala europea s'han intensificat les iniciatives de recerca basades en projectes capaços de sumar nou coneixement sobre la multifuncionalitat i els reptes associats a l'agricultura. En aquest sentit, s'han impulsat projectes com MULTIAGRI (2003-2006) amb l'objectiu de relacionar la multifuncionalitat amb el desenvolupament sostenible, incloure les demandes socials en matèria agrícola, o desenvolupar eines i models capaços d'avaluar la intensitat multifuncional de l'agricultura i reconduir pràctiques negatives (el projecte TOPMARD agafarà el relleu del MULTIAGRI per impulsar la seva aplicació a onze països). Altres projectes com CERES, AMANDE o MEA-Scope han desenvolupat el caràcter ambiental, paisatgístic i econòmic associat a la multifuncionalitat agrícola.

Taula 1. Comparació entre el productivisme i el postproductivisme agrícola

Productivisme	Postproductivisme
Intensificació de la producció agrícola (augment del capital, augment dels <i>inputs</i> externs)	Extensificació de la producció agrícola (canvis en l'ús de la terra, augment del capital d'inversió)
Concentració de l'activitat en poques parcel·les i en un reduït nombre d'explotacions	Dispersió del nombre d'explotacions (millora de l'equitat en la distribució del mosaic rural en diferents titulars)
Especialització productiva en regions i cultius determinats	Diversificació productiva (↑ de la heterogeneïtat dels cultius agrícoles dominants)
Reconeixement social del paper de l'agricultura	Pèrdua de significació social de l'agricultura
Els agricultors són considerats els millors protectors del territori	L'agricultor no sempre actua d'acord amb els valors respectuosos amb l'entorn
Perceptuament, el terme <i>agrícola</i> s'associa al terme <i>rural</i>	El terme <i>rural</i> es diferencia, progressivament, del terme <i>agrícola</i> , i s'associa a activitats no productives
L'estructura de poder i de presa de decisions es concentra en el vincle entre les institucions i el lobbisme agrícola	Canvis en l'estructura de poder: increment de la pressió exercida pel lobbisme ambiental

Font: elaboració pròpia a partir d'Ilbery i Bowler (1998), Wilson (2001) i Argent (2002).

ambient i l'entorn i no pas com un gestor dels béns comuns, de manera que la connotació «agrícola» s'ha separat, progressivament, de la connotació «rural», on la primera fa referència a la producció de productes agrícoles i la segona recull tant la valorització i protecció de la biodiversitat com la preservació del territori (Holmes, 2002). Aquest fet obre les portes al postproductivisme i amb aquest, a l'auge de la diversificació productiva, la pluriactivitat de les explotacions i l'extensificació del mosaic rural, tot apostant pel disseny de sistemes agrícoles agroambientals (Marsden, 1990; Ruto i Garrod, 2009). Autors com Halfacree (1997) o Marsden *et al.* (1992) consideren el postproductivisme com una nova forma d'entendre i estructurar la ruralitat, un espai on els interessos i els actors no agrícoles puguin imaginar-se la ruralitat en funció de les experiències viscudes (oci, paisatge, gastronomia, patrimoni, etc.). En paral·lel i des d'instàncies governamentals es prioritzen les activitats respectuoses amb els requeriments ambientals i la lluita contra la degradació dels recursos naturals (Holmes, 2006). Tot i la noció temporal que porta implícit el sufix *post*, ambdós models d'agricultura, productivista i postproductivista (Taula 1) poden coincidir en temps i en l'espai com el pas intermedi cap al reconeixement de la multifuncionalitat de l'agricultura.

La multifuncionalitat de l'agricultura: del concepte a la crítica

Les pràctiques agrícoles repercuteixen, de forma directa, en recursos com el sòl, l'aigua, la biodiversitat o el paisatge, mentre que ho fan de manera indirecta sobre el canvi climàtic i la producció i acumulació de residus (Mata, 2008).

Una dualitat marcada per la generació de béns privats i béns públics, diferenciant així el caràcter comunitari del particular de les externalitats que genera l'agricultura. En altres paraules: l'agricultura multifuncional produeix béns tant de connotació individual —aliment, matèries primeres o turisme rural— com col·lectiva, i diferencia entre aquells d'àmbit social —contribució a la viabilitat de les àrees rurals desfavorides, la protecció dels valors culturals i patrimonials associats al medi rural o la protecció davant del despoblament rural— i aquells de perfil ambiental —protecció dels valors paisatgístics, foment de la biodiversitat o minimització dels processos erosius del sòl (Pretty *et al.*, 2001; Potter i Burney, 2002; Reig, 2002; Burrell, 2003; Potter i Tilzey, 2005).

A nivell polític, l'ús del terme *multifuncionalitat* en l'àmbit agrícola va entrar amb força en l'escena internacional l'any 1992 en el marc de la Cimera de la Terra celebrada a Río de Janeiro i d'aquí es vinculà directament amb la reforma MacSharry de la Política Agrària Comunitària del mateix any, amb l'objectiu d'afrontar el repte que suposa sumar els béns i els serveis no productius que genera l'agricultura (Morris i Winter, 1999). Un primer pas cap a la transició vers una major integració, tant dels costos ambientals de l'agricultura sobre la dinàmica de l'entorn com de la capacitat de desenvolupament de la societat rural² (Curry i Winter, 2000). Posteriorment, la Declaració de Cork (1996) va aprofundir la voluntat de preservar les àrees rurals com a integradores de valors i activitats úniques dels àmbits natural, cultural, econòmic i social, on la creació i la gestió del paisatge en justifica la preservació (Clark *et al.*, 1997). Amb l'Agenda 2000, concebuda des de l'entesa entre la liberalització del mercat agrícola i el proteccionisme, es va reafirmar el caràcter multifuncional de l'agricultura on el terme fa referència a l'estratègia³ per descriure els béns no productius generats per l'agricultura i justificar així els subsidis agrícoles com a pràctica capaç de reconèixer les externalitats positives de la ruralitat (Hollander, 2004; Marsden i Sonnino, 2008). En el marc de les reformes successives de la PAC i sota la pressió social per aprofundir en la funció ambiental de l'agricultura, alguns autors han apostat o bé per una agricultura capaç de reintegrar-se en els sistemes naturals i socials de les zones rurals mitjançant la cooperació amb altres actors, o bé pel canvi d'èmfasi en la producció de matèries primeres a favor de productes de valor afegit, i s'ha adoptat una estratègia pluriactiva en detriment de l'especialització (Andersson *et al.*, 2009).

2. En aquest sentit, autors com Marsden (2003) han relacionat la pèrdua de significança social i econòmica de l'agricultura dins l'economia nacional amb problemàtiques vinculades al desenvolupament rural, la pobresa i l'exclusió social en relació amb el reconeixement del conjunt de la societat (urbana).
3. Una estratègia que emergirà, segons autors com Cairol *et al.* (2009), com a resultat d'una dinàmica complexa on confluiran diferents agendes: l'agenda política de caràcter liberalitzador (qüestionant la legitimitat dels subsidis agrícoles), l'agenda econòmica (el debat sobre la generació de béns públics i privats) i l'agenda científica (amb la modelització de les relacions entre variables en competència com l'agricultura, els recursos naturals o la participació social).

El concepte de *multifuncionalitat*, entesa com la dimensió social i ecològica de l'activitat agrària, divergeix segons l'àmbit de país, d'escala, de disciplina científica o de tipologia de funcions associades i reconegudes directament amb el terme: béns públics, béns identitaris, ocupació rural, seguretat alimentària o model de desenvolupament rural, en són alguns exemples (Potter i Tilzey, 2007; Morgan *et al.*, 2010). Des de l'OECD (2001) es van proposar dues formes bàsiques per definir les múltiples funcions de l'agricultura: *a*) les funcions ecosistèmiques sota la perspectiva ecologista que emfatitza el benestar de l'entorn natural; *b*) les funcions antròpiques, les quals incorporen el capital social, cultural i institucional, a més del mateix capital natural (el paper de l'ecosistema s'equipara, en última instància, a la satisfacció de les demandes de la societat). Així mateix, autors com Fleskens *et al.* (2009) han equiparat les funcions de l'agricultura amb l'estructura d'una casa amb diferents pisos i estances. Així, les funcions ecològiques s'ubiquen en la base de la figura, en sintonia amb el concepte de petjada ecològica, mentre les funcions productives sobrepassen aquest estadi i es col·loquen en un lateral de la figura com a generadors de productes extrets de la natura. La segona paret de la figura acull les funcions culturals de l'agricultura, aquells valors intangibles associats al mosaic rural. Tant l'aspecte productiu com el cultural sustenten la base de la teulada, on s'ubiquen els aspectes socioeconòmics, de manera que si l'economia i la societat estan en equilibri, s'assoleix la reciprocitat entre el caràcter productiu i la connotació ambiental de l'agricultura, mentre que l'excés d'èmfasi en una branca (ecologia) o en l'altra (economia) trenca l'estabilitat de la pràctica agrícola i genera externalitats negatives per al territori.

En paral·lel, dos enfocaments més centren el seu interès en la multifuncionalitat de l'agricultura, un des de l'oferta (diversificar les aportacions productives de l'agricultura) (Hall *et al.*, 2004) i l'altre des de la normativa (edificar un marc regulador que inclogui les demandes socials de l'agricultura) (Dufour *et al.*, 2007). Amb el temps, una tercera interpretació de la multifuncionalitat, arrelada a la sociologia i en la geografia rural, ha entrat en escena per referir-se a un nou model d'agricultura integrat territorialment en funció de l'ús local dels recursos naturals i segons el reconeixement de les demandes socials (Renting *et al.*, 2003). Autors com Van der Ploeg i Roep (2003) han desenvolupat el concepte de multifuncionalitat des d'un punt de vista teòric, considerant l'explotació agrícola com una activitat empresarial que actua sobre tres dimensions: la cadena de subministrament agroalimentària, les zones rurals i la mobilització i gestió de recursos naturals. De resultes d'això, l'agricultura multifuncional s'entén com una expansió d'aquestes tres dimensions: en primer lloc, la cadena de producció convencional aprofundeix en l'auge de l'agricultura ecològica, l'aposta pels productes de qualitat i de proximitat o per les cadenes de distribució amb el menor nombre d'intermediaris possible. Per altra banda, la relació convencional entre l'explotació i l'àmbit rural s'amplia amb activitats vinculades al turisme rural (Nilsson, 2002) o la gestió del paisatge des del desenvolupament rural (Garrod *et al.*, 2006), mentre que, finalment, la mobilització dels recursos convencionals aprofundeix en la innovació capaç de

reduir costos i mitigar les externalitats negatives de l'activitat agrícola sobre el capital rural⁴. Marsden i Sonnino (2008), per la seva banda, aporten una visió social de l'agricultura per suggerir tres interpretacions de la multifuncionalitat: 1) la pluriactivitat relacionada amb l'agricultura convencional, 2) la regulació espacial de la «matriu de producció-consum» i 3) la multifuncionalitat agrària com a part del desenvolupament rural sostenible. En el primer cas, els autors diferencien el concepte de *multifuncionalitat* del de *pluriactivitat*; aquest últim es limita a la combinació de l'agricultura (convencional) amb altres activitats promogudes en l'àmbit d'una explotació (amb independència del lligam directe amb l'activitat agrícola) (Fuller, 1990). En el segon cas, la multifuncionalitat implica dotar l'agricultura de funcions diverses amb la finalitat de satisfer les diferents demandes dels consumidors de béns i serveis rurals (àrees protegides, patrimoni, paisatge). Finalment, en el tercer cas, la multifuncionalitat s'interpreta com un mecanisme definitiu per assolir l'equilibri entre la producció agrícola, el medi ambient i els recursos naturals i la societat rural en un context on l'agricultura manté un paper cabdal en la gestió del territori. Autors com Aumand *et al.* (2005) han recollit, a partir de l'experiència francesa, la diversitat de definicions i contribucions conceptuals de la multifuncionalitat (Taula 2), tot organitzant-les en sis categories capaces d'integrar el seu impacte sectorial, social i polític.

L'auge de la pressió social ha fet que autors com Van Huylenbroeck *et al.* (2007: 5) considerin la multifuncionalitat com «el nou paradigma unificador per tal de desenvolupar l'agricultura postmoderna d'acord amb les noves demandes de la societat». Un concepte que tot i la seva aparent simplicitat no escaparà de la controvèrsia. Així, autors com Dobbs i Pretty (2004) en qüestionen la transposició a nivell polític mentre altres autors com Wilson (2004) consideren la multifuncionalitat de l'agricultura com la simple transició de la visió productivista de l'agricultura a la postproductivista. Així mateix, autors com Cocklin *et al.* (2006) es pregunten per la idoneïtat de concebre la multifuncionalitat purament en termes de liberalització del comerç o de mercantilització dels béns comuns, tot emfatitzant la filosofia neoliberal que contribueix a la mercantilització de la natura i la minimització del caràcter social i ambiental de la sostenibilitat (però no de l'econòmic). Seguint aquest argument, per autors com Duran i Huylenbroeck (2003) l'aposta per la multifuncionalitat va més enllà de l'espectre polític i requereix un equilibri entre els tres caràcters de la

4. La denominació *capital rural* en contraposició a *capital natural* ha pres força en els darrers anys com a mecanisme per adoptar pràctiques de gestió del territori que signifiquin no tan sols un benefici per a les economies rurals sinó també per al manteniment de la qualitat del medi natural i la vitalitat de les seves comunitats. Un *capital* que diferencia els elements tangibles dels perceptuals, combinant el caràcter natural (biodiversitat, rius i sistemes aquàtics, masses forestals) com el rural (qualitat del sòl, diversitat de cultius, construccions hidràuliques) o el cultural (patrimoni, paisatge, tradicions gastronòmiques arrelades al lloc) (Garrod *et al.*, 2006). El desenvolupament i la promoció dels tres caràcters emfatitza l'atenció en l'agricultura multifuncional com a generadora de béns i serveis rurals i promou estudis sobre la valoració quantitativa de cadascun d'aquests béns, com el paisatge o la seguretat alimentària (Brunstad *et al.* 2005).

Taula 2. Conceptualització metodològica de la *multifuncionalitat*

Categoria	Definició	Variables	Publicacions de referència
Producció de béns i serveis privats, i d'externalitats comunes	Eficiència de les polítiques públiques per promoure la multifuncionalitat de l'agricultura	Legitimitat, justificació social	Le Cotty et al. (2003) Guyomard et al. (2004)
Impacte múltiple de l'agricultura i la gestió de l'àmbit rural en la societat i el medi ambient	Contribució, positiva o negativa, de la ruralitat en la dinàmica d'una societat o d'un territori	Ocupació, ingressos, patrimoni, paisatge, turisme	Aznar i Perrier-Cornet (2003) Bonnal <i>et al.</i> (2004)
Víncle entre la producció de matèries primeres i la identificació de bones pràctiques agrícoles	Relacions de reciprocitat entre la producció de béns públics i privats	Gestió dels recursos naturals, economia de mercat, identitat	Barthélemy i Nieldu (2003)
Millorar l'estratègia política de l'agricultura i de les pràctiques agrícoles	Bones pràctiques agrícoles a nivell ecològic i ambiental	Protecció dels ecosistemes, gestió del paisatge	Deraeve i Pech (2004)
Increment de les demandes socials sobre l'agricultura	Expectatives i funcions no productives associades a l'agricultura	Gestió dels béns comuns, responsabilitat	Buttoud (2001) Raymond (2003)

Font: elaboració pròpia a partir d'Aumand *et al.* (2005) i Wilson (2008).

sostenibilitat amb l'objectiu final d'emfatitzar una pràctica agrícola sostenible pel que fa a l'explotació i al territori.

La interpretació europea de la multifuncionalitat: alguns exemples

Des d'instàncies europees es contextualitza l'agricultura comunitària sota tres característiques principals directament vinculades a la multifuncionalitat: *a)* un sector agrícola modern i competitiu capaç de liderar el mercat mundial així com d'assegurar un nivell de vida de qualitat per als productors; *b)* un sector agrícola sostenible i eficient en l'ús dels recursos naturals d'acord amb sistemes de producció respectuosos amb el medi ambient i *c)* un sector agrícola que salvaguarda la matriu rural, reflectint les tradicions i la cultura agrícola en benefici del conjunt del territori. Una caracterització que aporta, al caràcter multifuncional, dues accepcions: 1) l'agrària, emprada per justificar les ajudes a l'agricultura així com per fonamentar una nova legitimitat de la professió d'agricultor o per recuperar el nexa d'unió entre l'activitat desenvolupada per les explotacions agrícoles i el territori adjacent i 2) la rural, emprada com a reconeixement de la multiplicitat de funcions que desenvolupen els espais rurals. Així, en el primer cas és l'agricultura la que porta a terme funcions diverses que cal posar en valor i de les quals cal promoure el reconeixement social; mentre en el segon cas, la multifuncionalitat s'atribueix a la matriu rural, amb independència de si hi té lloc algun tipus d'activitat agrària (Moyano i Garrido, 2007).

La revisió dels estudis existents sobre la inclusió de la multifuncionalitat en polítiques nacionals específiques duta a terme per Sumelius i Bäckman (2008) posa de manifest com el caràcter multifuncional de l'agricultura tendeix a diluir-se entre diferents polítiques sectorials, fet que en limita l'efectivitat d'implementació. Alguns països europeus però, en són l'excepció i traslladaran la visió multifuncional de l'agricultura a la legislació nacional respectiva, adaptant de forma implícita la connotació multifuncional del teixit rural. Tal com apunten Dufour *et al.* (2007) o Cairol *et al.* (2009), països com França o Itàlia han promogut la multifuncionalitat de l'agricultura com una pràctica capaç de diversificar l'activitat agrícola des d'una perspectiva territorial (a tall d'exemple, la promoció dels *Contrat d'Exploitation Territorial*, CTE, i dels *Contrat d'Agriculture Durable*, CAD, a França). Una concepció en sintonia amb el posicionament de països centreeuropeus on s'afavoreix el vincle entre l'aposta per la multifuncionalitat i el desenvolupament rural. Per altra banda, en entorns com l'holandès o l'alemany les polítiques s'orienten principalment a preservar i potenciar el paisatge i conservar la biodiversitat sense explicitar el rol de la multifuncionalitat. En aquest mateix sentit, des de la política anglesa es concep el caràcter multifuncional de l'agricultura com un eufemisme per mantenir la política proteccionista del mercat agrícola.

En paral·lel a la recerca i comparació conceptual de la multifuncionalitat en l'àmbit governamental s'han desenvolupat estudis empírics relatius a l'explotació centrats a analitzar les motivacions que justifiquen el caràcter multifuncional de l'agricultura o a valorar els resultats obtinguts de la seva pràctica (Rooij *et al.*, 2013). Aquests estudis (Pacini *et al.*, 2003; Knickel *et al.*, 2004; Havlik *et al.*, 2005; Buysse *et al.*, 2007; Vassalos *et al.*, 2010) palesen com, de forma majoritària, l'agricultura multifuncional no és una estratègia marginal i merament defensiva (davant la pressió ambiental), sinó que respon a una nova forma de concebre la gestió de la mateixa explotació i la creació de nous lligams amb l'àmbit urbà (com a matriu del consumidor potencial que ha de valorar el vincle agricultura-natura).

Entre la multifuncionalitat i la sostenibilitat: el balanç de l'Eurobaròmetre

La idea central de la multifuncionalitat és que l'agricultura i les zones rurals compleixen un conjunt de funcions beneficioses per a la societat moderna, a més de proporcionar aliments i fibres (Perraud, 2003). Els exemples inclouen la provisió d'espai i paisatge per a la recreació i el turisme, la protecció de la natura i la vida silvestre, la provisió de llocs de treball i d'ingressos en l'àmbit rural i la gestió integrada de recursos com l'aigua o el sòl. Seguint aquests aspectes, la multifuncionalitat s'ha relacionat estretament amb la dimensió econòmica, ecològica i social de la sostenibilitat i de la gestió dels béns comuns (Peterson *et al.*, 2002; Renting *et al.*, 2008). No obstant això, la contraposició entre el caràcter polític i analític de la multifuncionalitat ha posat sobre la taula una nova hipòtesi: una comprensió més profunda de la multifuncionalitat de

l'agricultura i l'àmbit rural pot ajudar a satisfer millor els objectius del desenvolupament sostenible. En aquesta línia, Cairol *et al.* (2009) han fet un primer pas en l'aproximació a la hipòtesi precedent en diferenciar ambdós termes: *multifuncionalitat* i *sostenibilitat*. Així, mentre la multifuncionalitat s'orienta a l'obtenció de resultats en funció de les interrelacions entre l'activitat agrícola duta a terme i el seu entorn natural sense que es defineixi un marc temporal clar, la sostenibilitat es concentra en el bon estat i la gestió dels recursos d'un territori per a les generacions futures, acotant clarament el marc temporal de l'acció.

Ambdues dimensions, però, coincideixen a vincular-se, estretament, amb l'auge de la sensibilització i la mobilització ciutadana en relació amb els valors associats a l'agricultura, ja siguin productius, ambientals, patrimonials o lúdics (van Huylenbroeck *et al.*, 2007; Cairol *et al.*, 2009; Del Moral, 2010) així com amb la valoració econòmica dels béns públics gestionats i/o afavorits per l'agricultor (Randall, 2002; Zhang i Li, 2005; Kallas *et al.*, 2007). Una sensibilització que queda reflectida en els diferents estudis i informes publicats per l'Eurobaròmetre⁵ al llarg de les darreres tres dècades (Taula 3) i que reconeixen l'interès i/o preocupació social vers el rol de l'agricultura, de l'agricultor, de l'alimentació, de la política agrària comunitària i de les externalitats ambientals, paisatgístiques o patrimonials arrelades a la gestió dels béns comuns.

El balanç dels diferents informes posa de manifest com amb el pas del temps les demandes de la societat europea han variat en funció d'un conjunt d'aspectes que es podrien agrupar en tres consideracions temàtiques bàsiques: *a)* la seguretat i sobirania alimentària, *b)* la preocupació pel medi ambient i la generació i gestió de béns comuns, i *c)* una major implicació social en tot allò que depassa la funció sectorial de l'agricultura, amb tendència cap a la multifuncionalitat com a punt de trobada entre l'actor actiu (agricultor) i l'actor passiu (la societat).

5. La Comissió Europea, a través d'un portal web especialitzat <<http://ec.europa.eu/COMM-FrontOffice/PublicOpinion/>> recull l'opinió pública dels europeus mitjançant una eina d'anàlisi de tendència, l'Eurobaròmetre. Es tracta d'una entrevista i/o enquesta periòdica als ciutadans europeus sobre temàtiques que els afecten i/o preocupen, els resultats de la qual són monitoritzats des del 1973 com una manera d'incidir en la revisió de les polítiques comunitàries existents o en la definició i aprovació de noves polítiques comunitàries. Són tres els instruments de què disposa aquesta eina: Standard EB (consisteix en la realització d'entrevistes personalitzades a un conjunt de mil ciutadans de cada país europeu i amb una periodicitat anual); Special EB (consisteix en la realització d'enquestes per Internet a prop de dues mil persones de cadascun dels països membres sobre temàtiques concretes que són d'actualitat); i Flash EB (consisteix en la realització d'entrevistes telefòniques sobre temàtiques relacionades amb qualsevol servei de la Comissió). En matèria d'agricultura i, més concretament, en relació amb la percepció de la societat europea vers la Política Agrària Comunitària, cobraren protagonisme els Special EB. Des del primer, realitzat el 1988, i fins al darrer, del 2014, un total de nou informes recullen les preocupacions, els interessos i les demandes socials dels europeus en relació amb la multifuncionalitat de l'agricultura i el paper de l'agricultor com a gestor del territori.

Taula 3. Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC

EB (núm.)	Any	Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC
20	1983	<p>El 30% dels enquestats reconeixen la seva preocupació en relació amb la qualitat del medi ambient del seu lloc de residència, un percentatge que augmenta fins al 80% en relació amb la preocupació ambiental a escala nacional o global.</p> <p>Les principals preocupacions ambientals reconegudes per la major part dels enquestats responen a la qualitat de l'aigua potable, la pèrdua d'espai rural i el deteriorament del paisatge.</p>
30	1986	<p>La major part dels enquestats es mostren preocupats per la contaminació de l'aigua per part de l'agricultura així com per la desaparició de masses boscoses a causa de l'extensió de l'agricultura.</p> <p>El 77% dels enquestats considera que la protecció del medi ambient respon a una problemàtica immediata i urgent dels ciutadans.</p>
34	1988	<p>Només un de cada tres europeus enquestats reconeix haver llegit, escoltat o vist alguna notícia relacionada amb l'agricultura o la PAC en el darrer any.</p> <p>Pel 80% dels enquestats, la funció prioritària de l'agricultura és preservar i gestionar el territori, si bé reconeixen que aquesta funció és doblement costosa per al ciutadà, com a consumidors (comprant productes alimentaris) i com a pagadors de subsidis als agricultors (PAC).</p>
39	1988	<p>El 55% dels enquestats considera que la preservació i la gestió dels recursos naturals i del medi ambient és una condició necessària per tal d'assegurar el desenvolupament econòmic.</p> <p>Entre les preocupacions reconegudes pels enquestats en relació amb problemàtiques ambientals, cal destacar la gestió dels residus industrials (50%) i la contaminació de l'aigua i dels rius (47% dels enquestats).</p>
66	1992	<p>El 69% dels enquestats consideren que cal equilibrar el desenvolupament socioeconòmic amb la preservació i la gestió ambiental.</p> <p>La primera causa de contaminació ambiental pel 68% dels enquestats prové de les indústries i les granges que treballen amb elements químics.</p>
88	1995	<p>El 90% dels enquestats consideren positiva la proposta del principi de «qui contamina, paga», aplicat tant al sector industrial com a l'agrícola, encara que suposi un impacte en el creixement econòmic a escala nacional o europea.</p>
155	2002	<p>La premissa «la PAC garanteix que els aliments que vostè compra són segurs per menjar» és recolzada per la major part dels enquestats.</p> <p>El 30% dels europeus es mostren d'acord amb l'afirmació «la PAC garanteix que els aliments que vostè compra són de bona qualitat i saludables».</p> <p>El 70% dels europeus aproven les funcions de la PAC, especialment aquelles relacionades amb la producció d'aliments sans i segurs, i amb la promoció de mesures respectuoses amb el medi ambient. Tot i així, el percentatge restant admet que no sap si la PAC compleix aquestes funcions.</p>
180	2002	<p>El 36% dels enquestats es mostren preocupats per l'ús de pesticides en l'agricultura així com un 31% considera que el sector agrícola contamina els recursos naturals i el medi ambient sense dur a terme cap acció que limiti aquest impacte.</p> <p>En relació amb les accions més efectives a l'hora d'afrontar les problemàtiques ambientals, el 48% dels enquestats considera imprescindible una regulació comunitària més severa que penalitzi tots aquells que no gestionen correctament els béns comuns, mentre que tan sols un 6% considera útil recolzar les iniciatives que vinguin dels sectors implicats, com l'agricultura.</p>

Taula 3. Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC (continuació)

EB (núm.)	Any	Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC
217	2004	<p>Entre les preocupacions de la major part dels ciutadans enquestats destaquen la contaminació dels rius i de l'aigua potable (47%) o l'ús d'elements químics per part del sector industrial i agrícola (35%).</p> <p>El 29% dels enquestats argumenta no sentir-se suficientment informat en relació amb la contaminació d'origen agrícola (pesticides, fertilitzants, etc.)</p>
221	2005	<p>És manté la constatació que la PAC promou aliments segurs i de qualitat, si bé amb una disminució del recolzament assolit en l'informe anterior.</p> <p>El 36% dels enquestats considera que la principal prioritat de la PAC ha de ser garantir uns ingressos estables i suficients per als agricultors, mentre un 30% considera necessari garantir uns productes saludables i de qualitat, i un 28% dels enquestats emfatitza la necessitat de protegir el medi ambient.</p>
242	2006	<p>Augmenta lleugerament la constatació, per part dels enquestats, respecte de la PAC i la seva promoció d'aliments segurs i de qualitat.</p> <p>La major part dels europeus considera que la PAC afavoreix tant el consumidor com el productor.</p> <p>Pel 32% dels enquestats, la principal prioritat de la PAC ha de ser la de garantir uns ingressos estables i suficients per als agricultors, mentre el 26% dels enquestats considera prioritari garantir uns productes saludables i de qualitat, i un 23% posa èmfasi en la urgència de protegir el medi ambient.</p>
276	2007	<p>El 88% dels enquestats consideren que l'agricultura i les zones rurals són importants per al futur comunitari.</p> <p>Gairebé la meitat dels enquestats considera que el pressupost agrícola actual, el 40% del total del pressupost europeu, és suficient per garantir les funcions que exerceix l'agricultura.</p> <p>El 41% dels enquestats considera que les principals prioritats de la PAC han de ser vetllar per la salut i la seguretat dels productes alimentaris, mentre el 37% dels enquestats defensa la garantia d'un nivell de vida digne per als agricultors, i el 35% dels enquestats concentra les seves demandes a assolir uns preus justos per als consumidors.</p> <p>La majoria dels enquestats considera justificada la reducció dels pagaments als agricultors si no compleixen la normativa (condicionalitat o multifuncionalitat).</p> <p>El 30% dels enquestats voldrien tenir més informació a l'abast sobre les externalitats negatives que genera l'agricultura sobre el medi ambient.</p>
294	2008	<p>La majoria dels enquestats consideren que les darreres reformes de la PAC han estat positives per al medi ambient i la gestió de la multifuncionalitat de l'agricultura.</p> <p>La reducció dels pagaments als agricultors si no compleixen les normes ambientals continua sent recolzada per una majoria àmplia dels enquestats.</p> <p>El 89% dels europeus consideren que l'agricultura i les zones rurals són importants per al futur socioeconòmic del continent europeu.</p>

Taula 3. Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC (continuació)

EB (núm.)	Any	Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC
295	2008	<p>El 57% dels enquestats mostren la seva preocupació pel canvi climàtic, mentre la preocupació per la contaminació dels recursos hídrics se situa al 42% i la contaminació del sòl d'origen agrícola, al 23%.</p> <p>Entre les accions que suposen un retorn ambiental positiu, destaca la compra de productes de proximitat (reconegut pel 21% dels enquestats) així com la compra de productes que justifiquen un ús sostenible dels recursos naturals emprats en la seva elaboració (17% dels enquestats).</p>
336	2009	<p>El 90% dels enquestats consideren que l'agricultura i les zones rurals són dues variables clau per millorar la qualitat de vida dels europeus.</p> <p>Tot i que els ciutadans europeus continuen destacant la rellevància de l'agricultura com a activitat socioeconòmica, la majoria té un coneixement limitat o mínim sobre la PAC.</p> <p>Entre les preocupacions expressades pels enquestats en relació amb les funcions que exerceix l'agricultura, destaquen la protecció del medi ambient, la garantia de subministrament d'aliments i el control sobre la qualitat dels productes agrícoles.</p> <p>Pel 59% dels enquestats la principal prioritat de la PAC ha de ser garantir que els productes agrícoles siguin de bona qualitat, sans i segurs, mentre que pel 49% cal assegurar uns preus de venda raonables, o protegir el medi ambient i garantir un nivell de vida equitatiu per als agricultors (ambdós amb el 41%).</p> <p>El 85% dels enquestats dóna suport als nous objectius que han d'afrontar l'agricultura i el desenvolupament rural, incloent-hi: la preservació del territori (93%), l'ajuda als agricultors per fer front a les conseqüències del canvi climàtic (89%) o el suport econòmic als agricultors que compleixin la normativa en matèria de medi ambient (87%).</p>
365	2011	<p>El 91% dels enquestats considera que els grans contaminadors haurien de ser els primers interessats a ajudar a protegir el medi ambient, entre ells, els agricultors.</p> <p>El 25% dels enquestats es mostra preocupat per l'augment de la contaminació agrícola (pesticides, fertilitzants) així com per l'ús de varietats genèticament modificades (17%).</p>
368	2011	<p>El 47% dels ciutadans europeus enquestats dóna suport a l'establiment d'un límit en la percepció de les subvencions agrícoles.</p> <p>El 52% dels enquestats reconeix el vincle entre la protecció del medi ambient i la compensació econòmica mitjançant subvencions.</p> <p>El 90% dels enquestats està d'acord amb el fet que la compra de productes locals és beneficiosa per a l'agricultura europea, així com és conscient que la PAC hauria de promoure'n la disponibilitat i la garantia d'accés.</p>
389	2012	<p>El 90% dels ciutadans europeus valoren més la qualitat i el preu dels productes que no pas la seva procedència.</p> <p>El 80% dels enquestats consideren que l'agricultura és beneficiosa per al medi ambient, mentre el 86% considera que l'agricultura contribueix a la patrimonialització del paisatge i el 89% dels enquestats argumenta que l'agricultura ajuda a protegir les àrees rurals.</p>

Taula 3. Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC (*continuació*)

EB (núm.)	Any	Percepció social sobre la multifuncionalitat de l'agricultura, el medi ambient i la PAC
410	2014	El 91% dels enquestats vinculen les subvencions percebudes pels agricultors amb l'ús de bones pràctiques agrícoles que beneficien el medi ambient. El 88% dels enquestats valoren el desenvolupament equilibrat de l'àmbit rural i consideren que l'agricultura gestiona el territori en benefici del conjunt de la societat.
416	2014	Entre les preocupacions ambientals recollides pels enquestats, destaquen la contaminació dels recursos hídrics per part de les indústries i les explotacions agrícoles (50% dels enquestats), l'impacte en l'ús diari de productes químics (43%), la contaminació agrícola (29%), la pèrdua de biodiversitat (27%) o la degradació del sòl (13%). Entre les mesures favorables a la protecció ambiental, destaca la compra de productes locals (35%).

Font: Special EB núm. 20 (1983), 30 (1986), 34 (1988), 39 (1988), 66 (1992), 88 (1995), 155 (2002), 180 (2002), 217 (2004), 221 (2005), 242 (2006), 276 (2007), 294 (2008), 295 (2008), 336 (2009), 365 (2011), 368 (2011), 389 (2012), 410 (2014) i 416 (2014).

Consideracions finals

Des de finals dels anys noranta han tingut lloc, des d'enfocaments polítics, econòmics, ambientals i socials complementaris, alguns dels debats teòrics més interessants i desafiants sobre la naturalesa, l'evolució i els reptes futurs dels sistemes agrícoles i les matrius rurals. Els discursos dominants advoquen per la fi de l'agricultura convencional (associada al productivisme agrícola) paral·lelament al domini del caràcter postproductivista i a l'emergència de l'enfocament multifuncional de l'agricultura amb externalitats vinculades al paisatge, al patrimoni o l'oci. Des de la seva conceptualització, la multifuncionalitat agrícola no ha deixat d'aplicar-se a contextos i a escales sota punts de vista diversos, no exempts de crítica, tot assumint el repte que suposa transformar els valors intangibles associats al mosaic rural en contra-prestacions econòmiques per als responsables de la seva gestió. Un concepte estretament lligat a la legitimitat de les polítiques comunitàries i a la conscienciació social per a un ús dels béns comuns d'acord amb els paràmetres que regeixen la sostenibilitat. Prova de l'interès en el caràcter multifuncional de l'agricultura és la seva integració progressiva en les enquestes comunitàries que permeten valorar el retorn social de l'agricultura europea. Així ho han corroborat els diferents informes de l'Eurobaròmetre, els quals deixen constància de la incorporació de la multifuncionalitat com el paràmetre capaç d'integrar l'interès i/o la preocupació per la gestió del binomi agricultura - medi ambient des de les externalitats ambientals, paisatgístiques o patrimonials arrelades a la gestió dels béns comuns o de l'enfortiment de la producció alimentària de proximitat i/o de qualitat.

Referències bibliogràfiques

- ANDERSSON, Kjell; EKLUND, Erland i LEHTOLA, Minna (2009). «Farmers, Businessmen or Green Entrepreneurs? Producers of New Rural Goods and Services in Rural Areas Under Urban Pressure». *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11 (1), 29-43.
<<http://dx.doi.org/10.1080/15239080902774960>>
- ARGENT, Neil (2002). «From pillar to post? In search of the postproductivist countryside in Australia». *Australian Geographer*, 33, 97-114.
<<http://dx.doi.org/10.1080/00049180220125033>>
- AUMAND, Anthony; BARTHÉLÉMY, Denis; CARON, Patrick i LE COTTY, Tristan (2005). «Multifunctional agriculture in perspective: Conceptualisations and debate in French policy and research». *Ekonomia*, 367 (4), 11-18.
- AZNAR, Olivier i PERRIER-CORNET, Philippe (2003). «Les services environnementaux dans les espaces ruraux». *Économie Rurale*, 273-274, 153-167.
- BARNES, Andrew P.; WILLOCK, John; TOMA, Lewis i HALL, Caroline (2011). «Utilising a farmer typology to understand farmer behaviour towards water quality management: nitrate vulnerable zones in Scotland». *Journal of Environmental Planning and Management*, 54 (4), 477-494.
<<http://dx.doi.org/10.1080/09640568.2010.515880>>
- BARTHÉLÉMY, Denis i NIEDDU, Martino (2004). «La multifonctionnalité: un débat sur les productions jointes ou sur l'opposition biens marchandes – biens identitaires? Orientations de recherche». *Les Cahiers de la Multifonctionnalité*, 4, 82-96.
- BJORKHAUG, Hilde i RICHARDS, Carol Ann (2008). «Multifunctional agriculture in policy and practice? A comparative analysis of Norway and Australia». *Journal of Rural Studies*, 24, 98-111.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.06.003>>
- BLACKSTOCK, Kirsty; INGRAM, John; BURTON, Rob; MILLS, John; BROWN, Katrina i SLEE, Bill (2010). «Understanding and influencing behaviour change by farmers to improve water quality». *The Science of the Total Environment*, 408, 5631-5638.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.scitotenv.2009.04.029>>
- BONNAL, Philippe; LOSCH, Bruno; BOSCH, Pierre-Marie, i DÍAZ, José (2004). «Multifonctionnalité de l'agriculture et nouvelle ruralité: une mise en perspective sur deux démarches de refondation des politiques publiques». *Les Cahiers de la Multifonctionnalité*, 4, 61-81.
- BRUNSTAD, Rolf J.; GAASLAND, Ivar i VARDAL, Erling (2005). «Multifunctionality of agriculture: an inquiry into the complementary between landscape preservation and food security». *European Review of Agricultural Economics*, 32 (4), 469-488.
<<http://dx.doi.org/10.1093/erae/jbi028>>
- BRUSSAARD, Lijbert; CARON, Patrick; CAMPBELL, Bruce; LIPPER, Leslie; MAINKA, Susan; RABBINGE, Ruddy; BABIN, Didier i PULLEMAN, Mirjam (2010). «Reconciling biodiversity conservation and food security: scientific challenges for a new agriculture». *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 2, 1-9.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.cosust.2010.03.007>>
- BURRELL, Alison (2003). «Multifonctionnalité, considérations non commerciales au Cycle de Doha». *Économie Rurale*, 273-274, 13-29.
- BURTON, Rob J. F. (2004). «Seeing through the 'good farmer's' eyes: towards developing an understanding of the social symbolic value of 'productivist' behaviour». *Sociologia Ruralis*, 44, 195-215.
<<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2004.00270.x>>

- BUTTOUD, Gérard (2001). «Multipurpose management of mountain forests: which approaches?». *Forest Policy and Economics*, 4 (2), 83-87.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S1389-9341\(02\)00008-4](http://dx.doi.org/10.1016/S1389-9341(02)00008-4)>
- BUYSE, Jeroen; VAN HUYLENBROECK, Guido; i LAUWERS, Ludwig (2007). «Normative, positive and econometric mathematical programming as tools for incorporation of multifunctionality in agricultural policy modelling». *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 120, 70-81.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.agee.2006.03.035>>
- CAIROL, Dominique; COUDEL, Emilie; KNICKEL, Karlheinz; CARON, Patrick i KRÖGER, Melanie (2009). «Multifunctionality of agriculture and rural areas as reflected in policies: The importance and relevance of the territorial view». *Journal of Environmental Policy & Planning*, 11 (4), 269-289.
<<http://dx.doi.org/10.1080/15239080903033846>>
- CLARK, John; JONES, Allan; POTTER, Clive i LOBLEY, Mark (1997). «Conceptualising the evolution of the European Union's agri-environmental policy: a discourse approach». *Environment and Planning A*, 29, 1869-1885.
- COCKLIN, Chris; DIBDEN, Jacqui i MAUTNER, Naomi (2006). «From market to multifunctionality? Land stewardship in Australia». *The Geographic Journal*, 172 (3), 197-205.
<<http://dx.doi.org/10.1111/j.1475-4959.2006.00206.x>>
- CURRY, Nigel i WINTER, Michael (2000). «European briefing. The transition to environmental agriculture in Europe: learning processes and knowledge networks». *European Planning Studies*, 8 (1), 107-121.
<<http://dx.doi.org/10.1080/096543100110956>>
- DEL MORAL, Leandro (2010). «Uso, gestión y valores patrimoniales del agua». A: Pillet, Félix; Cañizares, Ma del Carmen i Ruiz, Ángel (eds.). *Territorio, paisaje y sostenibilidad: un mundo cambiante*. Barcelona: El Serbal, 179-192.
- DERAEVE, Emmanuelle i PECH, Michel (2004). «Les politiques agricoles de la période 1990-2000: multifonctionnalité de l'agriculture sur le territoire des marais du Cotentin et du Bessin». *Structures Agricoles*, 13, 28-41.
- DOBBS, Thomas L. i PRETTY, Jules N. (2004). «Agri-Environmental stewardship schemes and "multifunctionality"». *Review of Agricultural Economics*, 26 (2), 220-237.
<<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9353.2004.00172.x>>
- DUFOUR, Annie; MAUZ, Isabelle; RÉMY, Jacques; BERNARD, Christian; DOBREMEZ, Laurent; HAVEL, Alain; PAUTHENET, Yves; PLUVINAGE, Jacques i TCHAKÉRIAN, Edmond (2007). «Multifunctionality in agriculture and its agents: Regional comparisons». *Sociologia Ruralis*, 47 (4), 316-342.
<<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00444.x>>
- DURAND, Gils i VAN HUYLENBROECK, Guido (2003). «Multifunctional and rural development: a general framework». A: VAN HUYLENBROECK, Guido i DURAND, Gils. (eds.). *Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Aldershot: Ashgate Publishing, 1-16.
- EVANS, Nick; MORRIS, Carol i WINTER, Michael (2002). «Conceptualizing agriculture: a critique of postproductivism as the new orthodoxy». *Progress in Human Geography*, 26 (3), 313-332.
<<http://dx.doi.org/10.1191/0309132502ph372ra>>
- FALKENMARK, Malin; FINLAYSON, Max i GORDON, Line J. (coords.) (2007). «Agriculture, water and ecosystems: avoiding the costs of going too far». A: Molden, David (ed.). *Water for Food, Water for Life: A Comprehensive Assessment of Water Mana-*

- gement in Agriculture*. Londres i Colombo: Earthscan and International Water Management Institute, 233-277.
- FARMAR-BOWERS, Quentin i LANE, Ruth (2009). «Understanding farmers' strategic decisionmaking processes and the implications for biodiversity conservation policy». *Journal of Environmental Management*, 90, 1135-1144.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jenvman.2008.05.002>>
- FLESKENS, Luuk; DUARTE, Filomena i EICHER, Irmgard (2009). «A conceptual framework for the assessment of multiple functions of agro-ecosystems: A case study of Trás-os-Montes olive groves». *Journal of Rural Studies*, 25, 144-155.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.08.003>>
- FULLER, Anthony M. (1990). «From part-time farming to pluriactivity: A decade of change in rural Europe». *Journal of Rural Studies*, 6 (4), 361-373.
<[http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(90\)90049-E](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(90)90049-E)>
- GARROD, Brian; WORNELL, Roz i YUELL, Ray (2006). «Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism». *Journal of Rural Studies*, 22, 177-128.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.08.001>>
- GORMAN, Monica; MANNION, Joe; KINSELLA, Jim i BOGUE, Pat (2001). «Connecting environmental management and farm household livelihoods: The rural environment protection scheme in Ireland». *Journal of Environmental Policy & Planning*, 3 (2), 137-147.
<<http://dx.doi.org/10.1002/jepp.76>>
- GREINER, Romy; PATTERSON, Louisa i MILLER, Owen (2009). «Motivations, risk perceptions and adoption of conservation practices by farmers». *Agricultural Systems*, 99, 86-104.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.agsy.2008.10.003>>
- GUYOMARD, Herve; BUTAULT, Jean-Pierre i LE MOUËL, Chantal (2004). «Soutien interne, fonctions non-marchandes et multifonctionnalité de l'agriculture». *Cahiers de la Multifonctionnalité*, 4, 9-24.
- HALFACREE, Keith (1997). «Contrasting roles for the postproductivist countryside: a postmodern perspective on counterurbanisation». A: CLOKE, Paul i LITTLE, John (eds.). *Contested countryside cultures: otherness, marginalisation and rurality*. Londres: Routledge, 70-93.
- HALL, Clare; MCVITTIE, Alistair i MORAN, Dominic (2004). «What does the public want from agricultura and the countryside? A review of evidence and methods». *Journal of Rural Studies*, 20, 211-225.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2003.08.004>>
- HAVLÍK, Petr; VEYSSET, Patrick; BOISSON, Jean-Marie; LHERM, Michel i JACQUET, Florence (2005). «Joint production under uncertainty and multifunctionality of agriculture: Policy considerations and applied analysis». *European Review of Agricultural Economics*, 32 (4), 489-515.
<<http://dx.doi.org/10.1093/erae/jbi027>>
- HOLLANDER, Gail M. (2004). «Agricultural trade liberalization, multifunctionality, and sugar in the south Florida landscape». *Geoforum*, 35, 299-312.
- HOLMES, John (2002). «Diversity and change in Australia's rangelands: a postproductivist transition with a difference?». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 27, 362-384.
<<http://dx.doi.org/10.1111/1475-5661.00059>>
- (2006). «Impulses towards a multifunctional transition in rural Australia: gaps in the research agenda». *Journal of Rural Studies*, 22 (2), 142-160.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.08.006>>

- HORLING, Lummina i MARSDEN, Terry (2011). «Towards the real green revolution? Exploring the conceptual dimensions of a new ecological modernisation of agriculture that could 'feed the world'». *Global Environmental Change*, 21, 441-452.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.01.004>>
- ILBERY, Brian i BOWLER, Ian (1998). «From agricultural productivisme to postproductivism». A: ILBERY, Brian. *The geography of rural change*. Harlow: Longman, 57-84.
- KALLAS, Zein; GÓMEZ-LIMÓN, José Antonio i ARRIAZA, Manuel (2007). «Are citizens willing to pay for agricultural multifunctionality?». *Agricultural Economics*, 36 (3), 405-419.
<<http://dx.doi.org/10.1111/j.1574-0862.2007.00216.x>>
- KNICKEL, Karlheinz; RENTING, Henk i VAN DER PLOEG, Jan Downe (2004). «Multifunctionality in European agriculture». A: BROUWER, Floor (ed.). *Sustaining agriculture and the rural economy: governance, policy and multifunctionality*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 81-103.
- LE COTTY, Tristan; VOITURIEZ, Tancrede i AUMAND, Anthony (2003). «Multifonctionnalité et coopération internationale: une analyse du coût de fourniture de biens publics par l'agriculture». *Économie Rurale*, 273-274, 91-102.
- MARSDEN, Terry (1990). «Towards the political economy of pluriactivity». *Journal of Rural Studies*, 6 (4), 375-382.
<[http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167\(90\)90050-I](http://dx.doi.org/10.1016/0743-0167(90)90050-I)>
- (2003). *The Condition of Rural Sustainability*. Assen (NH): Van Gorcum.
- MARSDEN, Terry i SONNINO, Roberta (2008). «Rural development and the regional State: denying multifunctional agriculture in UK». *Journal of Rural Studies*, 24, 422-431.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.04.001>>
- MARSDEN, Terry; MURDOCH, Jonathon; LOWE, Philip; MUNTON, Richard C. i FLYNN, Andrew (1992). *Constructing the countryside*. Londres: UCL Press.
- MATA, Rafael (2008). «El paisaje, patrimonio y recurso para el desarrollo territorial sostenible. Conocimiento y acción pública». *ARBOR, Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 729, 155-172.
- McMICHAEL, Philip (2011). «Food system sustainability: Questions of environmental governance in the new world (dis)order». *Global Environmental Change*, 21, 804-812.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.03.016>>
- MORGAN, Selyf Ll.; MARSDEN, Terry; MIELE, Mara i MORLEY, Adrian (2010). «Agricultural multifunctionality and farmers' entrepreneurial skills: A study of Tuscan and Welsh farmers». *Journal of Rural Studies*, 26, 116-129.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.09.002>>
- MORRIS, Carol i WINTER, Michael (1999). «Integrated farming systems: the third way for European agriculture?». *Land Use Policy*, 16, 193-205.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S0264-8377\(99\)00020-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0264-8377(99)00020-4)>
- MOYANO, Eduardo i GARRIDO, Fernando E. (2007). «La multifuncionalidad agraria y territorial. Discursos y políticas sobre agricultura y desarrollo rural». A: GÓMEZ-LIMÓN, José Antonio (coord.). *La multifuncionalidad de la agricultura en España: concepto, aspectos horizontales, cuantificación y casos prácticos*. Madrid: Eumedica, 59-75.
- NILSSON, Per Ake (2002). «Staying on farms. An ideological background». *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 7-24.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S0160-7383\(00\)00081-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0160-7383(00)00081-5)>

- OECD (2001). *Multifunctionality. Towards an analytical framework*. París: OECD.
- ÖZEROL, Gül; BRESSERS, Hans i COENEN, Frans (2012). «Irrigated agriculture and environmental sustainability: an alignment perspective». *Environmental Science & Policy*, 23, 57-67.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.envsci.2012.07.015>>
- PACINI, Cesare; WOSSINK, Ada; GIESEN, Gerard; VAZZANA, Concetta i HUIRNE, Ruud (2003). «Evaluation of sustainability of organic, integrated and conventional farming systems: a farm and field-scale analysis». *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 95 (1), 273-288.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S0167-8809\(02\)00091-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0167-8809(02)00091-9)>
- PERRAUD, Daniel (2003). «Les ambiguïtats de la multifonccionalitat de l'agricultura». *Économie Rurale*, 273-274, 45-60.
- PETERSON, Jeffrey M.; BOISVERT, Richard N. i DE GORTER, Harry (2002). «Environmental policy for a multifunctional agricultural sector in open economies». *European Review of Agricultural Economics*, 29 (4), 423-443.
<<http://dx.doi.org/10.1093/eurrag/29.4.423>>
- PIVOT, Jean-Marie; CARON, Patrick i BONNAL, Philippe (2003). «Coordinations locales, actions collectives, territoires et multifonccionalitat de l'agricultura: éclairages et perspectives». *Les Cahiers de la Multifonccionalitat*, 3, 33-52.
- POTTER, Clive i BURNEY, Jonathan (2002). «Agricultural multifunctionality in the WTO – legitimate non-trade concern or disguised protectionism?». *Journal of Rural Studies*, 18 (1), 35-47.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167\(01\)00031-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167(01)00031-6)>
- POTTER, Clive i TILZEY, Mark (2005). «Agricultural policy discourses in the European postFordist transition: neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality». *Progress in Human Geography*, 29 (5), 581-600.
<<http://dx.doi.org/10.1191/0309132505ph569oa>>
- (2007). «Agricultural multifunctionality, environmental sustainability and the WTO: resistance or accommodation to the neoliberal project for agriculture?». *Geoforum*, 38, 1290-1303.
- PRETTY, Jules; BRETT, Craig; GEE, David; HINE, Rachel; MASON, Chris; MORISON, James; RAYMENT, Matthew; VAN DER BIJL, Gert i DOBBS, Thomas (2001). «Policy challenges and priorities for internalizing the externalities of modern agriculture». *Journal of Environmental Planning and Management*, 44 (2), 263-283.
<<http://dx.doi.org/10.1080/09640560123782>>
- RANDALL, Alan (2002). «Valuing the outputs of multifunctional agriculture». *European Review of Agricultural Economics*, 29 (3), 289-307.
<<http://dx.doi.org/10.1093/eurrag/29.3.289>>
- RAYMOND, Richard (2003). «La concertation sur l'espace cultivé et la nature dans le Vexin français». *Économie Rurale*, 273-274, 169-183.
- REIG, Ernest (2002). «La multifuncionalitat del mundo rural». *Información Comercial Española*, 803, 33-44.
- RENTING, Henk; MARSDEN, Terry K. i BANKS, Jo (2003). «Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development». *Environment and Planning A*, 35 (3), 393-411.
<<http://dx.doi.org/10.1068/a3510>>
- RENTING, Henk; OOSTINDIE, Henk; LAURENT, Catherine; BRUNORI, Gianluca; BARJOLLE, Dominique; JERVELL, Anne M; GRANBERG, Leo i HEINONEN, Maarit (2008). «Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new

- institutional arrangements». *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 7(4/5), 361-385.
<<http://dx.doi.org/10.1504/IJARGE.2008.020083>>
- ROBERTSON, G. Phillip i SWINTON, Scott M. (2005). «Reconciling agricultural productivity and environmental integrity: a grand challenge for agriculture». *Frontiers in Ecology and the Environment*, 3, 38-46.
- ROCKSTRÖM, Johan; KARLBERG, Louise; WANI, Suhas P.; BARRON, Jennie; HATIBU, Nuhu; OWEIS, Theib; BRUGGEMAN, Adriana; FARAHANI, Jalali i QIANG, Zhu (2010). «Managing water in rainfed agriculture – The need for a paradigm shift». *Agricultural Water Management*, 97, 543-550.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.agwat.2009.09.009>>
- ROOIJ, Sabine de; VENTURA, Flaminia; MILONE, Pierluigi i VAN DER PLOEG, Jan Downe (2013). «Sustaining food production through multifunctionality: The dynamics of large farms in Italy». *Sociologia Ruralis*, 54 (3), 303-320.
<<http://dx.doi.org/10.1111/soru.12025>>
- RUTO, Eric i GARROD, Guy (2009). «Investigating farmers' preferences for the design of agrienvironment schemes: a choice experiment approach». *Journal of Environmental Planning and Management*, 52, 631-647.
<<http://dx.doi.org/10.1080/09640560902958172>>
- SUMELIUS, John i BÄCKMAN, Sally (2008). «Review of studies on the establishment and management of policies for multifunctionality». *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 7, 386-398.
<<http://dx.doi.org/10.1504/IJARGE.2008.020085>>
- TILMAN, David; CASSMAN, Kenneth G.; MATSON, Pamela A.; NAYLOR, Rosamond i POLASKY, Stephen (2002). «Agricultural sustainability and intensive production practices». *Nature*, 418, 671-677.
<<http://dx.doi.org/10.1038/nature01014>>
- TURRAL, Hugh; SVENDSEN, Mark i FAURES, Jean Marc (2010). «Investing in irrigation: Reviewing the past and looking the future». *Agricultural Water Management*, 97, 551-560.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.agwat.2009.07.012>>
- VAN DER PLOEG, Jan Downe i ROEP, Dennis (2003). «Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe». A: VAN HUYLENBROECK, Guido i DURAND, Guy. *Multifunctional agricultura. A new paradigm for European agricultura and rural development*. Hampshire: Aldershot, 37-54.
- VAN HUYLENBROECK, Guido; VANDERMEULEN, Valerie; METTEPENINGEN, Evy i VERSPECHT, Ann (2007). «Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments». *Living Reviews in Landscape Research*, 1 (3).
<<http://dx.doi.org/10.12942/lrlr-2007-3>>
- VASSALOS, Michael; DILLON, Carl R.; FRESHWATER, David i KARANIKOLAS, Pavlos (2010). «Modelling multifunctionality of agriculture at a farm-level: the case of Kerkini District, Northern Greece». *APSTRACT: Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 4 (3-4), 59-64.
- WALFORD, Nigel (2003). «Productivism is allegedly dead, long live productivism. Evidence of continued productivist attitudes and decision making in South-East England». *Journal of Rural Studies*, 19 (4), 491-502.
<[http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167\(03\)00030-5](http://dx.doi.org/10.1016/S0743-0167(03)00030-5)>

- WILSON, Geoff A. (2001). «From productivism to postproductivism... and back again? Exploring the (un)changed natural and mental landscapes of European agriculture». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26 (1), 77-102.
<<http://dx.doi.org/10.1111/1475-5661.00007>>
- (2004). «The Australian Landcare movement: towards 'postproductivist' rural governance?». *Journal of Rural Studies*, 20 (4), 461-484.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2004.03.002>>
- (2007). *Multifunctional Agriculture: A Transition Theory Perspective*. Oxfordshire (UK): CABI.
- (2008). «From 'weak' to 'strong' multifunctionality: Conceptualising farm-level multifunctional transitional pathways». *Journal of Rural Studies*, 24, 367-383.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.12.010>>
- WITTMAN, Hannah (2009). «Reworking the metabolic rift: La Vía Campesina, agrarian citizenship and food sovereignty». *The Journal of Peasant Studies*, 36 (4), 805-826.
<<http://dx.doi.org/10.1080/03066150903353991>>
- ZHANG, Yaoqi i LI, Yiqing (2005). «Valuing or pricing natural and environmental resources?». *Environmental Science & Policy*, 8 (2), 179-186.
<<http://dx.doi.org/10.1016/j.envsci.2004.09.005>>